

Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΙ

ΘΟΥΚΥΔΙΔΕΙΑ

α) Ο ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΠΑΡΑ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ.

β) ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΕΝΟΣ ΧΩΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ.

ΑΝΑΤΥΠΩΣΙΣ ΕΚ ΤΟΥ ΣΤΑΣΙΝΟΥ
ΤΟΜ. Α΄. (1963)

ΕΝ ΛΕΥΚΩΣΙΑΙ 1963

Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΙ

ΘΟΥΚΥΔΙΔΕΙΑ

α) Ο ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΠΑΡΑ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ.

β) ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΕΝΟΣ ΧΩΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ.

ΑΝΑΤΥΠΩΣΙΣ ΕΚ ΤΟΥ ΣΤΑΣΙΝΟΥ
ΤΟΜ. Α΄. (1963)

ΕΝ ΛΕΥΚΩΣΙΑΙ 1963

ΘΟΥΚΥΔΙΔΕΙΑ

α) Ο ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΠΑΡΑ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ.

Ὁ ἄθηναῖος ἱστορικός Θουκυδίδης ἐκθέτων ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ τὰ προηγηθέντα τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου, τὰ αἷτια καὶ τὰς ἀφορμάς, ὡς καὶ τὰ τῆς κηρύξεως καὶ τῆς κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη διεξαγωγῆς αὐτοῦ ἀναφέρεται συχνάκις εἰς τὴν προσωπικότητα καὶ τὸν ἐν γένει πολιτικὸν χαρακτήρα τοῦ Περικλέους, τοῦ ἀνδρὸς τοῦ ἀποτελοῦντος μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ, ἐπισυμβάντος τῷ 429 π.Χ., τὴν δεσπόζουσαν μορφήν τοῦ πολέμου. Τοῦτο πράττει ὁ ἱστορικός Θουκυδίδης, ἀναμφιβόλως, διότι τῷ ὄντι ὁ Περικλῆς ὑπῆρξε σημαντικώτατος παράγων ἐν τῇ ἐσωτερικῇ καὶ τῇ ἐξωτερικῇ πολιτικῇ ἱστορίᾳ τῶν Ἀθηνῶν ἐμφανισθεὶς ἐν ταύτῃ ἤδη ὀλίγα ἔτη μετὰ τὴν λήξιν τῶν περσικῶν πολέμων. Ἀλλ' ἐπὶ πλεόν τούτου ὁ Θουκυδίδης σκοπεῖ, ὅπως τὸν ἄνδρα τοῦτον τὸν διὰ τῆς ὑπὲρ τοῦ πολέμου πολιτείας αὐτοῦ προκαλέσαντα τὴν ἀντίθεσιν πλείστων Ἀθηναίων πολιτῶν ὑπερασπίσῃ δικαιολογῶν τὴν πολιτικὴν αὐτοῦ ταύτην καὶ ἐξαίρων ταῦτοχρόνως ὡς θαυμαστήν καὶ μοναδικὴν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν Ἀθηνῶν τὴν προσωπικότητα αὐτοῦ ὡς πολιτικοῦ ἀνδρὸς.

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ ἀντίθεσις τοῦ Περικλέους πρὸς τὸν ἐξέχοντα πολιτικὸν καὶ στρατηγὸν Κίμωνα, μετέπειτα δὲ πρὸς τὸν ἀρχηγὸν τῶν ἀριστοκρατικῶν Θουκυδίδην τὸν Μελησίου καὶ ἡ διαδοχὴ ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὴν ἀρχηγίαν τῶν δημοκρατικῶν τῆς πόλεως ἔδωκεν ἰδιάζουσαν θέσιν εἰς αὐτὸν ἐν τῇ πόλει καὶ ἐπέτρεψεν, ὥστε νὰ ἀναδείξῃ οὗτος τὰ ἴδια προσόντα καὶ τὰς ἰδίας ἀρετὰς ἐξικνουμένας ἐν γένει εἰς πᾶσαν δραστηριότητα τῆς ζωῆς τῆς πόλεως τῶν Ἀθηναίων. Ὁ Θουκυδίδης ὑπῆρξε λάτρης τοῦ Περικλέους διὰ τὸν νοῦν καὶ τὰς ἀρετὰς αὐτοῦ καὶ τὰ ὑπ' αὐτοῦ ἐπιτελεσθέντα ἐν Ἀθήναις πάσης μορφῆς ἔργα. Αὐτοεξορισθεὶς ὁ ἱστορικός τῷ 424 π.Χ. μετὰ τὴν ἀποτυχοῦσαν προσπάθειαν διασώσεως τῆς Ἀμφιπόλεως ὑπὸ τῶν ἀπειλησάντων αὐτὴν Λακεδαιμονίων παρηκολούθησε μακρόθεν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς ἐξορίας αὐτοῦ τὴν γιγαντιαίαν πάλιν καὶ τὰς ἐναλλασσομένας φάσεις αὐτῆς συλλέγων τὸ ἱστορικὸν ὕλικόν πρὸς συγγραφὴν τοῦ ἔργου «ἀρξάμενος», ὡς ὁ ἴδιος λέγει, τὴν προσπάθειαν ταύτην «εὐθύς καθισταμένου τοῦ πολέμου» ἅτε ὑπολαμβάνων ἐξ ἀρχῆς τοῦτον ὡς «τὸν ἀξιολογώτατον τῶν προγεγενημένων» (I 1).

Ὅτε ὁ Θουκυδίδης ἐπέστρεψεν εἰς Ἀθήνας μετὰ τὴν λήξιν τοῦ πολέμου, εἶδε τὴν πόλιν παντελῶς διάφορον ἢ οἷα ἦτο, ὅτε κατέλιπε ταύτην πρὸ 20 ἐτῶν αὐτοεξοριζόμενος. Εἶχεν ἤδη ἡ πόλις παραδοθῆ εἰς τοὺς Λακεδαιμονίους, οἱ δ' ὀλιγαρχικοὶ εἶχον

διακυβερνήσει αὐτὴν προσωρινῶς ἐφαρμόσαντες μέτρα πρωτάκουστα διὰ τὴν πολιτικὴν ζωὴν τῶν Ἀθηνῶν, τὴν διακρινομένην προηγουμένως διὰ τὴν ἰσονομίαν καὶ τὴν ἰσοπολιτείαν τῶν πολιτῶν. Διὰ τοῦτο οἱ 30 ἄρχοντες βραδύτερον «τύραννοι» ἐπωνομάσθησαν, ἢ δὲ λέξις ὡς ἐκ τούτου ἀπέκτησεν ἕκτοτε κακὴν σημασίαν. Ὁ Θουκυδίδης ἐπανελθὼν ἐκ τῆς ἐξορίας ἔβλεπε τὴν στρατιωτικὴν ἀκμὴν τῆς πόλεως τῆς ὑπ' αὐτοῦ προηγουμένως ὡς «αὐταρκεστάτης ἐς πόλεμον» χαρακτηριζομένης (Θουκ. Π 36) ἤδη ἐκμηδενισμένην, τὸν στόλον παραδεδομένον, τὰ μακρὰ τείχη κατακρημνισθέντα, τὴν πνευματικὴν καὶ τὴν ἐν γένει πολιτιστικὴν ἀκμὴν αὐτῆς ἐν ἀποσυνθέσει, τὰ οἰκονομικὰ τῆς πόλεως κατεστραμμένα, τὴν πολιτικὴν συμμαχίαν καὶ ἡγεμονίαν τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς αὐτονομίας τῶν πόλεων κατὰ τὰς ἐπιταγὰς τῆς Σπάρτης διαλυθεῖσαν, τὴν ἀγέρωχον προηγουμένως ἀθηναϊκὴν ἀρχὴν κύψασαν τὸν αὐχένα ὑπὸ τὴν θανάσιμον ἀντίπαλον αὐτῆς πόλιν.

Εἰς τὴν μνήμην αὐτοῦ ἦλθε τότε τὸ παλαιότερον μεγαλεῖον τῆς πόλεως καὶ ὁ κατ' ἐξοχὴν δημιουργὸς αὐτοῦ, ὁ Περικλῆς. Ἐθεώρησε τότε ὁ Θουκυδίδης ὅτι ἐπεβάλλετο ἀναθεώρησις τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ ἔργου καὶ μεγαλυτέρα προβολὴ τοῦ πολιτικοῦ ἐκείνου, ὅστις κατεσυκοφαντεῖτο ὑπὸ τῶν πολιτικῶν αὐτοῦ ἀντιπάλων καὶ διαδόχων, οἵτινες ἐπεχείρουν νὰ ἐπιρρίψωσιν εἰς αὐτὸν τὴν εὐθύνην τῶν τάλαιπωριῶν καὶ τῆς παρατάσεως τοῦ πολέμου. Ἡθέλησε πρὸς τοῦτο νὰ δώσῃ εἰς ἡμᾶς ἀνάγλυφον διὰ τοῦ λόγου καὶ τῆς γραφίδος αὐτοῦ τὴν μορφήν τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ, ἥτις νὰ δύναται νὰ ἐπιζῆσῃ παρὰ τοῖς μεταγενεστέροις. Δὲν ἔθεώρησεν ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀναφερθῆ εἰς τὴν παλαιότεραν ἐσωτερικὴν καὶ ἐξωτερικὴν δρᾶσιν τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ. Οὔτε εἰς τὸν πρὸς τὸν στρατηγὸν Κίμωννα πολιτικὸν ἀγῶνα αὐτοῦ οὔτε εἰς τοὺς νικηφόρους πολέμους, τοὺς ὁποίους διεξήγαγεν ἐν Ἑλλάδι, οὔτε εἰς τὴν ἐν Πόντῳ καὶ Αἰγύπτῳ δρᾶσιν αὐτοῦ οὔτε εἰς τὸν κατὰ τῶν στασιασάντων Σαμίων νικητήριον ἀγῶνα, οὔτε εἰς τὸν λεγόμενον πρῶτον πελοποννησιακὸν πόλεμον, οὔτε εἰς τὴν πολιτιστικὴν αὐτοῦ δρᾶσιν, ἥτις ἀρχεταὶ ἀπὸ τοῦ 472 π.Χ., ὅτε ὑπῆρξε χορηγὸς κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν «Περσῶν» τοῦ Αἰσχύλου, καὶ ὀλοκληροῦται διὰ τῶν περιφήμων καλλιτεχνικῶν ἔργων τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἀλλαχοῦ ἐν τῇ πόλει, οὔτε εἰς τὰ ἐσωτερικὰ μέτρα τὰ ὑπὲρ τοῦ δήμου ληφθέντα, οὔτε εἰς τὴν μόρφωσιν αὐτοῦ καὶ τὰς ἐπιδράσεις ἐπ' αὐτοῦ, τῆς πολιτικῆς, τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς σοφιστικῆς τῶν χρόνων αὐτοῦ. Ἄλλ' οὔτε καὶ εἰς τὰς πανελληνίους ἀντιλήψεις αὐτοῦ τὰς ἐκδηλωθείσας διὰ τῆς συγκλήσεως τοῦ πανελληνίου συνεδρίου ἀνεφέρθη ὁ Θουκυδίδης. Τὸν Περικλέα εἶδεν οὗτος μόνον ὡς τὸν ἀναγνωριζόμενον ἤδη ὡς δημιουργὸν τοῦ μεγαλείου τῆς πόλεως, ἀλλὰ καὶ ὡς τὸν ὑπὸ πλείστων θεωρούμενον ὑπεύθυνον τοῦ πολέμου. Ὁ Θουκυδίδης δὲν ἀπέβλεψεν

εἰς τὸ νὰ δώσῃ διὰ τοῦ ἔργου αὐτοῦ εἰς τοὺς συγχρόνους μόνον ξηρὰ στοιχεῖα καὶ γεγονότα ἱστορικά. Ἀπέβλεψε περισσότερον εἰς τὸ νὰ ἐρμηνεύσῃ ταῦτα εἰς τρόπον, ὥστε νὰ κατανοήσωσιν οἱ μεταγενέστεροι τὴν μεγάλην ἀξίαν τοῦ ἀνδρὸς τόσον διὰ τὸ παρελθὸν ὅσον καὶ διὰ τὸ μέλλον*. Διότι ὁ Θουκυδίδης ἐπίστευεν ἀκραδάντως εἰς τὴν ἀξίαν τῶν Ἀθηνῶν ὡς πολιτιστικῆς πρὸ παντὸς δυνάμεως, ἀποτελούσης τὴν ἡγέτιδα πόλιν ὀλοκλήρου τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Ἐπίστευε παραλλήλως ὅτι ὁ Περικλῆς δεόντως ἐκμεταλλευθεὶς τὴν παράδοσιν καὶ τὴν ἱστορικὴν πορείαν τῆς πόλεως τῶν Ἀθηναίων ὑπῆρξεν ὁ μεγαλοφυῆς δημιουργὸς τοῦ ἀθηναϊκοῦ μεγαλείου.

Τὰ μὲν ἱστορικά γεγονότα τὰ ὀδηγήσαντα εἰς τὴν τοσαύτην ἀκμὴν τῶν Ἀθηναίων μετὰ τοὺς περσικοὺς πολέμους ἐξέθεσεν ὁ Θουκυδίδης εἰς μίαν ἐκ τῶν συνήθων παρεκβάσεων αὐτοῦ, εἰς τὴν καλουμένην ὑπὸ τῶν νεωτέρων φιλολόγων ἀρχαιολογίαν (I, 89—118). Εἰς τὰ γεγονότα ταῦτα τῆς πεντηκονταετίας μέχρι τῆς ἐκρήξεως τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου δὲν ἐπανῆλθεν ὁ ἱστορικός, εἰ μὴ παρεμπιπτόντως. Διέκρινεν ὅμως ταῦτοχρόνως ὅτι τοιαύτη ἀκμὴ καὶ δύναμις, ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ, οἶαν ἀπέκτησαν αἱ Ἀθηναίαι, δὲν διαγράφεται μόνον διὰ τῆς ἐξιστορήσεως τῶν γεγονότων. Αὕτη ἔδει νὰ ἀναλυθῆ βαθύτερον. Ἐθεώρησεν ὡς ἐκ τούτου προτιμότερον παντὸς ἄλλου νὰ παρουσιάσῃ πρὸ τῶν ἀναγνωστῶν αὐτοῦ αὐτὸν τοῦτον τὸν δημιουργὸν τοῦ ἀθηναϊκοῦ μεγαλείου διὰ τοῦ λόγου ἀναπτύσσοντα μετὰ περισσῆς βαθύτητος τὸ νόημα τῆς πόλεως καὶ ἀπτόμενον πάντων τῶν πολιτικῶν καὶ πολιτιστικῶν προβλημάτων, ἅτινα προέκυπτον ἐκάστοτε καὶ ἅτινα λίαν ἐπιδεξίως ἀντίκρουζε, κατηύθυνεν ἢ καὶ ἔλυεν οὗτος.

Πρὸς τοῦτο παρουσίασε τὸν Περικλέα νὰ ὀμιλῇ πρὸς τοὺς Ἀθηναίους δημοσίᾳ τρίς. Δύο τῶν δημηγοριῶν αὐτοῦ τούτων ἐλέχθησαν ὑπὸ τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ δήμου. Εἶναι αὗται ἡ πρώτη, ἢ λεχθεῖσα πρὸ τῆς κηρύξεως τοῦ πολέμου (I 140), δι' ἣς παρώτρυνεν οὗτος τοὺς ἀμφιταλαντευομένους Ἀθηναίους, ὅπως προτιμήσωσι νὰ ἀναλάβωσι τὸν πόλεμον μᾶλλον ἢ νὰ δεχθῶσι τοὺς ἐξευτελιστικοὺς ὄρους περὶ αὐτονομίας τῶν πόλεων καὶ λύσεως τοῦ Μεγαρικοῦ ψηφίσματος, τοὺς ὁποίους προέτεινον οἱ Λακεδαιμόνιοι, διότι ἢ ἀποδοχῆ τούτων θὰ ἰσοδυναμίει

* Λίαν ἐνδιαφέροντα εἶναι ὅσα περὶ τοῦ Περικλέους λέγει ὁ Πλούταρχος ἐν τῷ βίῳ τοῦ πολιτικοῦ τούτου. Ἰδίως μνημονευτέα τὰ ἐν κεφ. 11.13, 36—39. Ὡσαύτως ἀξιόλογα τὰ περὶ αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Πρωταγόρου λεχθέντα. Βλ. U. v. Wilamowitz-Moellendorf, Griechisches Lesebuch I σελ. 71. Πρ. βλ. Πλάτωνος Φαῖδρον κεφ. 54. Ἡ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις πεζογράφοις καὶ ποιηταῖς μνεῖα τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ εἶναι, ὡς γνωστόν, συχνότατη. Ἡ σύγχρονος βιβλιογραφία περὶ τοῦ Περικλέους καὶ τοῦ Θουκυδίδου εἶναι πλουσιωτάτη καὶ δὲν δύναται νὰ γίνῃ λεπτομερῆς ἀναφορὰ εἰς αὐτὴν ἐνταῦθα.

πρός διάλυσιν τῆς ἀθηναϊκῆς συμμαχίας καὶ κατάργησιν τῆς ἡγεμονίας αὐτῶν ἐπὶ τῶν συμμάχων. Ὅμοιον σκοπὸν ἔχει καὶ ἡ τρίτη δημηγορία ἢ λεχθεῖσα ὑπὸ τοῦ Περικλέους ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ ἀπολογουμένου διὰ τὴν πολιτικὴν αὐτοῦ καὶ παροτρύνοντος ἐν εἶδει πολιτικῆς διαθήκης τοὺς συμπολίτας αὐτοῦ, ὥστε μὴ ἀποθαρρυνόμενοι νὰ συνεχίσωσιν οὗτοι τὸν πόλεμον καὶ ἀντιμετωπίσωσι τὰς δυσχερείας αὐτοῦ, ὡς ὄφειλον νὰ πράξωσι κηδόμενοι τοῦ συμφέροντος τῆς πόλεως μᾶλλον ἢ τῶν ἰδίων αὐτῶν συμφερόντων. Ἐν μέσῳ τῶν δύο τούτων δημηγοριῶν τοποθετεῖται ὁ Ἐπιτάφιος, ὡς δευτέρα χρονικῶς δημηγορία, λεχθεὶς ἐν τῷ Κεραμεικῷ, τῷ δημοσίῳ νεκροταφείῳ τῶν Ἀθηναίων, πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν τοῦ πολέμου καὶ τῆς πόλεως τῶν Ἀθηναίων. Ἐν τούτῳ διαγράφει ὁ ἱστορικὸς τὴν μορφήν τοῦ Περικλέους ἀφ' ἐνὸς μὲν ὡς ἀνδρὸς κατευθύνοντος τὰς τύχας τῆς πόλεως καὶ ὡς ρυθμιστοῦ τοῦ μέλλοντος αὐτῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὡς ὕμνητοῦ αὐτῆς τῆς πόλεως.

Δὲν εἶναι τυχαῖον τὸ γεγονός ὅτι αἱ τρεῖς αὗται δημηγορίαι καὶ μόναι παρετέθησαν ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ, ἐν ᾧ ἀναμφισβητήτως πολλὰς ἄλλας θὰ εἶχεν ἀκούσει ὁ ἱστορικὸς τὸν μέγαν πολιτικὸν λέγοντα τόσον εἰς παλαιότερους τοῦ πολέμου χρόνους, ὅσον καὶ διαρκούντος αὐτοῦ. Ἐκ τῶν πληροφοριῶν τῶν κωμικῶν ποιητῶν καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ Θουκυδίδου (II 13) κρίνοντες εἴμεθα βέβαιοι ὅτι πολλάκις ὁ Περικλῆς ἐνεφανίζετο ἀπὸ τοῦ ἀθηναϊκοῦ βήματος ὁμιλῶν πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, ἄλλοτε μὲν ἐνθαρρύνων αὐτοὺς (πρβλ. II 59), ἄλλοτε δὲ καταπλήσων, ὡς λέγει ὁ αὐτὸς Θουκυδίδης (II 65). Γνωρίζομεν ἐπὶ πλέον ἐκ τοῦ Πλουτάρχου κατὰ Σησίμβροτον (Πλουτ. Περικλ. III), ὅτι οὗτος ὑπῆρξεν ὁ ρήτωρ ὁ ὕμνησας τοὺς πεσόντας Ἀθηναίους ἐν τῷ Σαμιακῷ πολέμῳ τῷ 440 π.Χ. Τὸν πόλεμον τοῦτον μνημονεύει καὶ ὁ Θουκυδίδης, χωρὶς ὅμως νὰ ἀναφέρηται εἰς τὸν λόγον τοῦ Περικλέους (I 116 κ.έ.). Ἐν τῷ ἐπιταφίῳ ἐκείνῳ λόγῳ, ὅστις ὡς ὁ πρῶτος Ἐπιτάφιος δύναται νὰ κληθῆ, ὕμνησε τοὺς πεσόντας ἐν τῷ πολέμῳ καὶ ἐχαρακτήρισε τούτους ὡς τὸ ἕαρ τῆς νεότητος καὶ ὡς ἀθανάτους παρασχόντας διὰ τοῦ θανάτου αὐτῶν τὰ ἀγαθὰ τῆς ζωῆς εἰς τοὺς συμπολίτας αὐτῶν, ὡς παρεῖχον ταῦτα καὶ οἱ θεοί. Διὸ ἀπονέμονται αἱ τιμαὶ πρὸς τούτους, οἷαι καὶ πρὸς τοὺς θεοὺς. Ἡ πρώτη ἐμφάνισις τοῦ Περικλέους παρὰ Θουκυδίδην γίνεται, ὅτε ἐπρόκειτο οὗτος νὰ παρουσιάσῃ τὸν Περικλέα πρῶτον ὁμιλοῦντα ἐπὶ τοῦ συζητουμένου ζητήματος τῆς ἀποδοχῆς ἢ ἀπορρίψεως τῶν προτάσεων τῶν Λακεδαιμονίων, ἐξ ἧς θὰ προέκυπτεν ὁ πόλεμος ἢ ἡ διατήρησις τῆς εἰρήνης. Εἰσάγων τὸν Περικλέα ἐν τῷ ἐγκωμίῳ τοῦ δήμου ὁ Θουκυδίδης ἐχαρακτήρισε τοῦτον ὡς τὸν «πρῶτον» Ἀθηναῖον «δυνατώτατον λέγειν καὶ πράσσειν» (I, 139). Οὕτω ἐξαίρει ὁ ἱστορικὸς ὡς στοιχεῖα τοῦ «πρῶτου» ἀνδρὸς τὴν δύναμιν εἰς τὸ λέγειν καὶ εἰς τὸ πράσ-

σειν. Ἦσαν, ὡς γνωστόν, τὰ προσόντα ταῦτα τοῦ λέγειν καὶ πράσσειν ἀπὸ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων τὰ κύρια γνωρίσματα τοῦ ἄρχοντος. Ὁ βασιλεὺς ἐχαρακτηρίζετο ὡς «ρητὴρ λόγων» καὶ «πρηκτὴρ ἔργων» (Ὀμηρ. Ἰλ. I 443). Οὕτω καὶ ὁ κωμικὸς ποιητὴς Εὐπολις ἐν τῇ ἀπολεσθείσῃ κωμῳδίᾳ αὐτοῦ «Δῆμοι» ἀναφερόμενος εἰς τὸν Περικλέα ὠμίλησε περὶ τῆς τοιαύτης ρητορικῆς ἱκανότητος αὐτοῦ διὰ τῶν ἐξῆς:

Κράτιστος οὗτος ἐγένετ' ἀνθρώπων λέγειν
ὅποτε παρέλθοι δ' ὡσπερ ἀγαθοὶ δρομεῖς
ἐκ δέκα ποδῶν ἤρει λέγων τοὺς ρήτορας.

Προκειμένου νὰ χαρακτηρίσῃ καὶ ἀναλύσῃ τὴν μορφήν τοῦ Περικλέους καὶ τὴν πολιτικὴν αὐτοῦ ὁ Θουκυδίδης δὲν εἶχε τρόπον καλλίτερον τῆς παραθέσεως ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ τῶν τριῶν τούτων δημηγοριῶν τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ ἀνδρός, αἵτινες ἀποτελοῦσι τῷ ὄντι ἀρχιτεκτονικὸν σύνολον ἄριστον πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον καὶ δὴ ὑπὸ μορφήν δραματικῆς τραγωδίας. Διότι ἡ πρώτη δημηγορία παρουσιάζει τὸν ἄνδρα ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς δράσεως αὐτοῦ καὶ ἀσκοῦντα εἰς ὑψιστον βαθμὸν ἐπιρροὴν ἐπὶ τῶν Ἀθηναίων. Ἡ συζήτησις ἦτο περὶ κηρύξεως πολέμου ἢ μὴ. Ὁ Θουκυδίδης προσθέτει ὅτι μετὰ τὸν πρῶτον τοῦτον λόγον οἱ ἀμφιρρέποντες καὶ τασσόμενοι μᾶλλον κατὰ τοῦ πολέμου Ἀθηναῖοι «ἀνεπίειθοντο τοῖς λόγοις αὐτοῦ». Διεσκεδάσθησαν ὑπ' αὐτοῦ πᾶσαι αἱ ἀμφιβολίαι καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ἀνελάμβανον τὸν πόλεμον πεισθέντες εἰς τὸν Περικλέα ὅτι θὰ κατίσχυον ἐν τῷ πολέμῳ. Ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Περικλέους παρουσιάζει ὁ Θουκυδίδης τοῦτον καὶ πάλιν ὁμιλοῦντα πρὸς τοὺς δυσανασχετήσαντας Ἀθηναίους, ἵνα πείσῃ τούτους ὅτι ὀφείλουσι νὰ ὑπομένωσι τὰ δεινὰ χάριν τοῦ συμφέροντος τῆς πατρίδος. Διότι ἡ πόλις σύμπασα «ὀρθομένη», ὡς λέγει, ὀφελεῖ περισσότερον τοὺς ἰδιώτας ἢ εὐτυχούσα καθ' ἕκαστον τῶν πολιτῶν, ὡς σύνολον δὲ ἀποτυγχάνουσα. Διότι καταστρεφόμενης τῆς πατρίδος καὶ ὁ ἀτομικῶς εὐτυχῶν ἀνὴρ καταστρέφεται, ἐνῶ καὶ ὁ κακοτυχῶν ἐν εὐτυχούσῃ πατρίδι διασώζεται (Θουκυδ. II 60). «Ἐγὼ γὰρ ἠγοῦμαι πόλιν πλείω ξύμπασαν ὀρθομένην ὀφελεῖν τοὺς ἰδιώτας ἢ καθ' ἕκαστον τῶν πολιτῶν εὐπραγοῦσαν, ἀθρόαν δὲ σφαλλομένην. Καλῶς μὲν γὰρ φερόμενος ἀνὴρ τὸ καθ' ἑαυτὸν διαφθειρομένης τῆς πατρίδος οὐδὲν ἦσσαν ξυναπόλλυται, κακοτυχῶν δὲ ἐν εὐτυχούσῃ πολλῷ μᾶλλον διασώζεται». Αἱ τοιαῦται ἀντιλήψεις περὶ τῆς θέσεως τοῦ πολίτου ἔναντι τοῦ συνόλου καὶ ἀντιστρόφως εἶναι πολὺ παλαιαί, ἐπανέρχονται δὲ συχνάκις εἰς τὴν ἑλληνικὴν διανόησιν καὶ ἐξαίρονται ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου καὶ ἀλλαχοῦ τοῦ ἔργου αὐτοῦ. Ἐνδεικτικῶς ὑπενθυμίζω προσέτι ὅσα ὁ τραγικὸς Σοφοκλῆς λέγει εἰς τὴν Ἀντιγόνην καὶ τὸν Οἰδίποδα Τύραννον, διὰ νὰ μὴ ἀναφερθῶ καὶ εἰς τὰς παρομοίας ἀντιλήψεις τὰς διατυπωθείσας καὶ

παρά τοῖς λοιποῖς τραγικοῖς, Αἰσχύλῳ καὶ Εὐριπίδῃ*.

Ἐπιφανὴς ἄφορμὴν διὰ τὴν τρίτην ταύτην δημηγορίαν ἔδωκεν ἢ κατὰ τοῦ Περικλέους δυσανασχέτησις τοῦ πλήθους ὡς ἐκ τῆς παρατάσεως τοῦ πολέμου — εὐρίσκοντο ἤδη εἰς τὸ τρίτον ἔτος αὐτοῦ — καὶ τῆς ἐμφανισθείσης νόσου, τοῦ εἰδεχθοῦς λοιμοῦ. Εἰσάγων ὁ ἱστορικὸς εἰς τὴν δημηγορίαν ταύτην πληροφορεῖ ἡμᾶς ὅτι λόγω τοῦ πολέμου καὶ τῆς νόσου εἶχον μεταβληθῆ ὡς πρὸς τὰς γνώμας οἱ Ἀθηναῖοι καὶ κατηγοροῦν τὸν Περικλέα ὡς ὑπαίτιον τῶν συμφορῶν, ἐπεζήτουν δὲ συνδιαλλαγὰς πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους. «Ἐλλοίοντο τὰς γνώμας, καὶ τὸν μὲν Περικλέα ἐν αἰτίᾳ εἶχον ὡς πείσαντα σφᾶς πολεμεῖν καὶ δι' ἐκείνον τὰς ξυμφοραῖς περιπεπωκότες, πρὸς δὲ τοὺς Λακεδαιμονίους ὥρμητο ξυγχωρεῖν» (II 59).

Ἐν τῇ αὐτῇ δημηγορίᾳ χαρακτηρίζει ὁ Θουκυδίδης τὸν Περικλέα ὡς ἰδεώδη πολιτικὸν διὰ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ στόματος. Ὁμιλῶν πρὸς τοὺς Ἀθηναίους καὶ ἀμυνόμενος κατὰ τῶν ἐναντίον αὐτοῦ κατηγοριῶν τῶν Ἀθηναίων, διότι «ταῖς κατ' οἶκον κατοπραγίαις ἐκπεπληγμένοι τοῦ κοινοῦ τῆς σωτηρίας ἀφίενται» (II 60,4) καὶ τὸν παραινέσαντα πολεμεῖν θεωροῦσιν ὑπεύθυνον τῶν δεινῶν, ἐξαίρει τὴν προσωπικότητα αὐτοῦ ἀνταποκρινομένην πρὸς ὅ,τι ἀπαιτεῖται παρὰ πολιτικοῦ ἀνδρός. «Καίτοι ἐμοὶ τοιοῦτῳ ἀνδρὶ ὀργίζεσθε, ὅς οὐδενὸς ἤσσω οἶομαι εἶναι γινῶναι τε τὰ δέοντα καὶ ἐρμηνεύσαι ταῦτα, φιλόπολις τε καὶ χρημάτων κρείσσων. Ὅ τε γὰρ γνοῦς καὶ μὴ σαφῶς διδάξας ἐν ἴσῳ καὶ εἰ μὴ ἐνεθυμήθῃ· ὅ τε ἔχων ἀμφοτέρως, τῇ δὲ πόλει δύσους, οὐκ ἂν ὁμοίως τι οἰκείως φράζοι· προσόντος δὲ καὶ τοῦδε, χρήμασι δὲ νικωμένου, τὰ ξύμπαντα τούτου ἐνὸς ἂν πωλοῖτο» (II 60 5—6). Ἦτοι ἡ γνώσις τῶν δεόντων εἶναι τὸ πρῶτον ἀπαραίτητον χαρακτηριστικὸν τοῦ ἰδεώδους πολιτικοῦ ἀνδρός, ἡ ἐρμηνεία τούτων πρὸς τὸ πλῆθος τὸ δεύτερον, ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν πατρίδα** τὸ τρίτον καὶ τελευταῖον τὸ ἀδωροδόκητον τοῦ χαρακτήρος. Ταῦτα τὰ προσόντα εἶχεν ὁ Περικλῆς κατὰ τὸν Θουκυδίδην καὶ διὰ ταῦτα οἱ Ἀθηναῖοι ἐνεπιστεύοντο εἰς αὐτὸν καὶ εἶχον πεισθῆ εἰς τοῦτον παραινούντα, ὅπως πολεμήσωσι. Δεῖγμα τοῦ τελευταίου εἶναι καὶ τὸ ὅτι ὁ Περικλῆς ἐδώρησεν εἰς τὴν πόλιν τὴν ἐν τοῖς ἀγροῖς περιουσίαν αὐτοῦ, ὅτε ἔγινεν ἡ πρώτη εἰσβολὴ τῶν Λακεδαιμονίων, ἵνα μὴ τις ὑποψιασθῆ τι περὶ αὐτοῦ, ἂν ὁ Ἀρχίδαμος ὁ βασιλεὺς τῆς Σπάρτης ὡς φίλος τοῦ Περικλέους,

* Βλ. περὶ τούτου τὴν μελέτην μου «Τὸ πρόβλημα τοῦ ἰδεώδους ἀρχοντος παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι καὶ ὁ τραγικὸς Σοφοκλῆς», Φιλολογικὴ Κύρος, 1961. Γενικώτερον βλ. τὸ ἔργον τοῦ V. Ehrenberg, *Sophocles and Pericles*, ἰδίᾳ σελ. 37 κ.ε., 75 κ.ε.

** Ὅτι ἡ ἐννοία τοῦ φιλοπόλιδος ἀρχοντος ἀποτελεῖ κοινὸν τόπον προκύπτει καὶ ἐκ πολλῶν ἄλλων καὶ ἐξ ὅσων ὀλίγα ἔτη βραδύτερον λέγει ὁ Ἰσοκράτης περὶ τοῦ ἰδεώδους ἀρχοντος. Βλ. Πρὸς Νικοκλέα 15 «πρὸς δὲ τούτοις φιλόπολιον εἶναι δεῖ καὶ φιλόπολιν». Ὡσαύτως ὁμιλεῖ οὗτος περὶ τῆς ἀνάγκης θεραπείας τοῦ πλήθους ὑπὸ τοῦ ἀρχοντος. Αὐτόθι 16.

ἤθελε φεισθῆ, δενδροτομῶν τὴν λοιπὴν χώραν, τῶν ἐν τῇ Ἀττικῇ ἀγρῶν καὶ τῶν οἰκιῶν αὐτοῦ (II 13,1). Ἡ ἴδρυσις ὑπ' αὐτοῦ ἰδίαις δαπάναις τοῦ φερωνύμου Ὀιδείου ὑπῆρξεν ἕτερον δεῖγμα τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἀγάπης αὐτοῦ πρὸς τὴν πόλιν.

Πλὴν τῶν δημηγοριῶν τοῦ Περικλέους, ἐν αἷς διαφαίνεται ὁ χαρακτήρ τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ, οἷον ἀντιλαμβάνεται καὶ παρουσιάζει τοῦτον ὁ Θουκυδίδης, παρέχει ἐμμέσως σύντομον χαρακτηρισμὸν αὐτοῦ ὡσαύτως ἐν τῇ εἰς τὸν Ἐπιτάφιον εἰσαγωγῇ. Ὁμιλῶν (II 34) ὁ ἱστορικὸς περὶ τῶν ρητόρων τῶν ἐπιταφίων, τῶν κατὰ παράδοσιν λεγομένων εἰς περιπτώσεις ταφῆς τῶν νεκρῶν τοῦ πολέμου, τονίζει ὅτι ὁ ὑπὸ τῆς πόλεως ἐκλεγόμενος, ἵνα εἴπῃ «ἔπαινον τὸν πρόποντα», ὄφειλε νὰ εἶναι ἀνὴρ «ὅς ἂν γνώμῃ τε δοκῆ μὴ ἀξύνετος εἶναι καὶ ἀξιῶσει προήκη», παρακατιῶν δὲ ἀναφέρει ὅτι «ἐπὶ τοῖς πρώτοις τοῖσδε Περικλῆς ὁ Ξανθίππου ἠρέθη λέγειν». Ἡ μνεῖα αὐτοῦ αὕτη σημαίνει ὅτι ὁ Περικλῆς κατέχευε τὰς ἀρετὰς ταύτας τῆς συνέσεως καὶ τῆς ἀξιώσεως, αἵτινες ἔδει νὰ ἐκόσμουσαν τοὺς ρήτορας τῶν ἐπιταφίων. Ἡ σύνεσις ἀνεφέρετο εἰς τὴν γνώμην, τὸν νοῦν δηλ., ἡ δὲ ἀξίωσις εἰς τὴν παρὰ τῷ λαῷ ἐκτίμησιν. Γνωρίζομεν ὅτι ὁ Περικλῆς ἦτο μαθητὴς τοῦ φιλοσόφου Ἀναξαγόρου τοῦ εἰσαγαγόντος εἰς τὴν φιλοσοφίαν τὸν νοῦν τὸν «κοσμήσαντα τὰ πάντα». Ὁ Θουκυδίδης ὠμίλησε καὶ εἰς ἄλλην περίπτωσιν περὶ τῆς ἀξίας τῆς συνέσεως διὰ τὸν πολιτικόν. Χαρακτηρίζων τὸν Θεμιστοκλέα, τὸν ὁποῖον ἀποκαλεῖ μέγαν, λέγει ὅτι οὗτος ἀνεδείχθη τοιοῦτος «διὰ τὴν προὔπάρχουσαν ἀξίωσιν... μάλιστα δὲ ἀπὸ τοῦ πείραν διδοῦς ξυνετὸς φαίνεσθαι» (I 138). Τὰς αὐτὰς δηλ. ἀρετὰς, ἃς ἐξαίρει ὁ Θουκυδίδης βραδύτερον περὶ τοῦ Περικλέους, ἀπέδωκεν οὗτος ἤδη προηγουμένως εἰς τὸν Θεμιστοκλέα, ὅστις παρὰ τῷ μεγάλῳ βασιλεῖ «γίνεται μέγας». Ἡ ἀρετὴ τῆς συνέσεως ἦτο ἔμφυτος εἰς τὸν Θεμιστοκλέα, προῖον αὕτη τῆς ἰσχύος τῆς φύσεως αὐτοῦ καὶ οὐχὶ τῆς διδασκαλίας τῆς γινομένης εἴτε ἐκ τῶν προτέρων εἴτε ἐκ τῶν ὑστέρων: «οἰκεία γὰρ ξυνέσει καὶ οὔτε προμαθῶν ἐς αὐτὴν οὐδὲν οὔτ' ἐπιμαθῶν». Ἐλαχίστη σκέψις, «βουλή», καθίστα αὐτὸν «κράτιστον γνώμονα» καὶ «ἀριστον εἰκαστὴν ἐπὶ πλείστον τοῦ γενησομένου». Τὴν ἀξίαν τῆς «γνώμης» τονίζει ὁ Θουκυδίδης προκειμένου καὶ περὶ τοῦ Περικλέους, τὸν ὁποῖον χαρακτηρίζει ὅτι ἦτο «γνώμῃ οὐκ ἀξύνετος». Ὁμοίως ὁ ἱστορικὸς τονίζει καὶ τὴν ἀξίαν τῆς ἀρετῆς τῆς προγνώσεως, τῆς προνοίας δηλ. δι' ἣν διεκρίνετο περὶ ἀφανῶν πραγμάτων, οἷον περὶ τῆς ἐκβάσεως τοῦ πολέμου. Ἡ δύναμις τῆς φύσεως καὶ ἡ βραχύτης τῆς μελέτης καθίσταν τὸν Θεμιστοκλέα ἱκανὸν «αὐτοσχεδιάζειν τὰ δέοντα». Ἡ ἀρετὴ αὕτη ἔδει νὰ ἀνήκῃ οὐ μόνον εἰς τὸν κατ' ἐξοχὴν πολιτικόν, ἀλλὰ καὶ εἰς πάντα πολίτην Ἀθηναῖον. Διὰ τοῦτο ἐν τῷ Ἐπιτάφιῳ τοῦ Περικλέους τονίζει ὁ Θουκυδίδης ὅτι ἐν Ἀθήναις δὲν νοεῖται πολίτης, μὴ μετέχων τῶν πολιτικῶν πραγμάτων. Ἡ ἀπασχόλησις τῶν Ἀθηναίων

εις τὰ ἰδιωτικά, τὰ «οἰκεία» αὐτῶν πράγματα, δὲν τοὺς ἠμπόδιζεν ἀπὸ τοῦ νὰ ἀσχολῶνται εἰς τὰ πολιτικά, ἅτινα μάλιστα ὄφειλον νὰ γνωρίζωσιν οὐχὶ ἑλλιπῶς. «Ἐνι τε τοῖς αὐτοῖς οἰκείων ἅμα καὶ πολιτικῶν ἐπιμέλεια καὶ ἑτέροις (ἕτερα) πρὸς ἔργα τετραμμένοις τὰ πολιτικά μὴ ἐνδεῶς γνῶναι».

Ἄλλὰ τὸν πληρέστερον χαρακτηρισμὸν τοῦ Περικλέους παρέχει ὁ Θουκυδίδης εἰς τὸν εἰδικὸν χαρακτηρισμὸν περὶ αὐτοῦ, τὸν ὁποῖον παρέθεσε μετὰ τὸ τέλος τῆς τρίτης δημηγορίας, τῆς ἀποτελούσης, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, τὴν πολιτικὴν διαθήκην αὐτοῦ*. Οἱ κατὰ τοῦ Περικλέους ὡς ἐκ τοῦ πολέμου δυσανασητήσαντες Ἀθηναῖοι, οἱ μὲν πολλοί, διότι ἀπώλεσαν καὶ τὰ ἐλάχιστα, ὅσα εἶχον, οἱ δ' ὀλίγοι, διότι ἐστερήθησαν τῶν ἐν τοῖς ἀγροῖς κτημάτων καὶ τῆς ἐν αὐτοῖς περιουσίας αὐτῶν, ὅπως γράφει ὁ Θουκυδίδης (II 65), εἶχον προηγουμένως τιμωρήσει αὐτὸν διὰ προστίμου ὡς ὑπεύθυνον τῶν συμφορῶν αὐτῶν, ἀλλ' ἤδη ἀνεγνώριζον, ὅτι οὗτος ἦτο ὁ μόνος δυνάμενος νὰ ἀνταποκριθῆ εἰς τὰς περιστάσεις «ὧν ἡ ξύμπασα πόλις προσεδεῖτο πλείστου ἄξιον νομίζοντες εἶναι» (II 65,4). Εἰς τὴν πρὸς τὸν Περικλέα ἐκτίμησιν ὠδηγοῦντο οἱ Ἀθηναῖοι οὐ μόνον ἐκ τῆς ἐλλείψεως παντὸς ἄλλου ἀξίου ἠγέτου, ἀλλὰ διότι εἶχον ἐνώπιον αὐτῶν τὰ ὑπ' αὐτοῦ ἐπιτελεσθέντα ἐν εἰρήνῃ ἔργα. Ὡν ὁ «προστάτης» τῆς πόλεως ὠδήγησε ταύτην ἐν εἰρήνῃ εἰς ἄφθαστον μεγαλεῖον διὰ τῆς σώφρονος διακυβερνήσεως αὐτοῦ. «Μετρίως ἐξηγεῖτο καὶ ἀσφαλῶς διεφύλαξεν αὐτήν, καὶ ἐγένετο ἐπ' ἐκείνου μεγίστη», λέγει χαρακτηρίζων τὸν Περικλέα ὁ Θουκυδίδης (II 65). Ἡ ἔννοια τοῦ μέτρου τὴν ὁποίαν ἐξῆραν προηγουμένως Ἕλληνες σοφοί, ἀπετέλει, ὡς γνωστὸν, διὰ τοὺς Ἀθηναίους βασικὴν ἀρχὴν τῆς ζωῆς καὶ τοῦ πολιτισμοῦ αὐτῶν. Διὰ τοῦτο ὁ Θουκυδίδης ἐξαίρει τὴν ἔννοιαν ταύτην ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ Περικλέους διακυβερνήσει τῶν Ἀθηνῶν. Ἐπὶ τῆς ἀρχῆς ταύτης ἐστηρίχθη ἡ πρόοδος καὶ ἡ ἀκμὴ τῶν Ἀθηνῶν καὶ ταύτην ἀναλύει καὶ ἐν τῷ Ἐπιταφίῳ ὁ Περικλῆς ὡς διέπουνσαν τὴν ὅλην ἀθηναϊκὴν πολιτείαν. Ἡ διαφύλαξις τῆς πόλεως ἀπὸ τῶν κινδύνων εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ οὕτω «μετρίως ἐξηγουμένου» ἄρχοντος. Διότι ἡ σωτηρία τῆς πόλεως εἶναι ἡ φέρουσα τὴν εὐδαιμονίαν εἰς τοὺς πολίτας, ὡς ἀνέλυσε ὁ Περικλῆς ἐν τῇ τρίτῃ δημηγορίᾳ αὐτοῦ (II 60) κατὰ τὰ ἀνωτέρω. Ἀποτέλεσμα τῆς τοιαύτης πολιτικῆς δράσεως εἶναι τὸ μεγαλεῖον τῆς πόλεως. Ἐπαινῶν ἐνταῦθα ὁ Θουκυδίδης τὸν Περικλέα διὰ τοῦ «καὶ ἐγένετο ἐπ' ἐκείνου μεγίστη» δὲν ἀναφέρεται τόσον εἰς τὴν ἐπέκτασιν τῆς ἀρχῆς τῶν Ἀθηναίων ἢ τὰς στρατιωτικὰς ἐπιτυχίας αὐτῶν στρατη-

* Βλ. περὶ τούτου καὶ W. Schadewaldt, Das Vermächtnis des Perikles ἐν περιοδικῷ Die Antike VIII (1932) σελ. 23 κ.ε., ὅστις πρῶτος, ἐξ ὧν γνωρίζω, ἔχαρακτήρισε τὴν δημηγορίαν ταύτην ὡς πολιτικὴν διαθήκην.

γούντος τοῦ Περικλέους. Ἀναφέρεται μᾶλλον εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἀκμὴν τῆς πόλεως τὴν προκύψασαν ὡς ἀποτέλεσμα ἐκ τῆς πολιτικῆς ἐκείνου. Εἰς τὸν ἐπιτάφιον ὁμοίως λέγει ὁ Περικλῆς ὅτι τὸ θέμα τοῦ λόγου εἶναι ἡ ἐπιτήδευσις, ἡ πολιτεία καὶ οἱ τρόποι, δι' ὧν ἀπεκτήθη τὸ μεγαλεῖον τῶν Ἀθηνῶν. Τὸ θέμα τοῦ Ἐπιταφίου ἦτο: «Ἀπὸ δὲ οἷας τε ἐπιτηδεύσεως ἤλθομεν ἐπ' αὐτὰ καὶ μεθ' οἷας πολιτείας καὶ τρόπων ἐξ οἷων μεγάλα ἐγένετο». Ἡ ἔννοια τοῦ μεγέθους τῆς πόλεως ἐπανέρχεται οὕτω ἐν τῷ λόγῳ. Ἡ συνάφεια ἐν προκειμένῳ, ὅπως καὶ εἰς πλείστα ἄλλα σημεῖα τοῦ Ἐπιταφίου πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου γενόμενον χαρακτηρισμὸν τοῦ Περικλέους, εἶναι προφανής. Τὸ αὐτὸ δύναται νὰ λεχθῆ καὶ περὶ τῶν λοιπῶν δημηγοριῶν τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ. Ἐκ τούτου συνάγεται ὅτι πάντα ταῦτα εἶναι ἀπόψεις τοῦ Θουκυδίδου ἀποδιδόμεναι εἰς τὸν Περικλέα*.

Ἡ ἀρετὴ τῆς προνοίας, ἣν ὁ Θουκυδίδης ἐξῆρε περὶ τοῦ Θεμιστοκλέους ἐν τῷ ἀνωτέρῳ μνημονευθέντι χαρακτηρισμῷ αὐτοῦ (I 138), ὑμνεῖται ὑπ' αὐτοῦ προκειμένου καὶ περὶ τοῦ Περικλέους. «Ὁ δὲ φαίνεται καὶ ἐν τούτῳ (τῷ πολέμῳ) προγνοὺς τὴν δύναμιν... καὶ ἐπειδὴ ἀπέθανεν, ἐπὶ πλῆρον ἐγνώσθη ἡ πρόνοια αὐτοῦ ἢ ἐς τὸν πόλεμον». (II 65,5). Ἡ πρόνοια αὕτη τοῦ Περικλέους, ὡς καὶ ἀνωτέρω εἶπομεν, ἀπεδείχθη πρωτίστως εἰς τὴν περὶ τῆς ἐκβάσεως τοῦ πολέμου συμβουλήν, ἣν οὗτος ἔδιδεν εἰς τοὺς Ἀθηναίους. Ἦτο δὲ αὕτη ὅτι θὰ ὑπερίσχυον οὗτοι ἐν τῷ πολέμῳ, ὑπὸ ὀρισμέναις ὁμῶς προϋποθέσεσι, ἧτοι ἂν ἠσυχάζον καὶ τὸ ναυτικὸν ἐθεράπευον, ἂν δὲν ἐπεχείρουν κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτοῦ νέας κατακτήσεις καὶ δὲν ἐξετίθεντο οὕτω εἰς κίνδυνον περὶ τῆς πόλεως. «Ὁ μὲν γὰρ ἠσυχάζοντάς τε καὶ τὸ ναυτικὸν θεραπεύοντας καὶ ἀρχὴν μὴ ἐπικτωμένους ἐν τῷ πολέμῳ μηδὲ τῇ πόλει κινδυνεύοντας ἔφη περιεσθαι». Ἡ διαφορά τοῦ Περικλέους ἀπὸ τῶν λοιπῶν πολιτικῶν, ἰδίᾳ τῶν διαδεξαμένων αὐτόν, εἶναι οὕτω κατὰ τὸν Θουκυδίδην προφανής. Κακὴ συμπεριφορὰ τούτων πρὸς τοὺς συμμάχους, αἱ ἴδιαι φιλοτιμίαι καὶ τὰ ἴδια κέρδη, ἀποτυχία εἰς βάρος τῆς πόλεως, ὠδήγουν πρὸς τὴν καταστροφὴν. Ἐκαστος τούτων ἐπεζῆται, πῶς νὰ καταστῆ πρῶτος. Ἴνα δὲ οἱ πολιτικοὶ ἐπιτύχωσι τοῦτο, προσεπάθουν, πῶς νὰ εὐχαριστήσωσι τὸν δῆμον, ὡς λέγει ὁ Θουκυδίδης. Οὕτω ἡ φιλοδοξία τῶν τοιούτων πολιτικῶν ὠδήγησεν εἰς τὴν ἐκστρατείαν εἰς Σικελίαν, αἱ δὲ μεταξὺ αὐτῶν ἀντιθέσεις καὶ διαβολαὶ προεκάλεσαν περισσότερον τὴν καταστροφὴν ἢ αὐτὴ αὕτη ἡ ἐκστρατεία. Αἱ ἐσωτερικαὶ διαφοραὶ ὑπῆρξαν ἢ αἰτία τῆς καταστροφῆς, οὐχὶ δὲ ἡ ἀποτυχία τῆς ἐκστρατείας ταύτης ἢ ἡ πολιτικὴ τοῦ Περικλέους. Τοῦτο ἀκριβῶς

* Περὶ τούτου βλ. καὶ W. Jaeger, Paedea I σελ. 479 κ.ε. Thukydides als politischer Denker. Πρβλ. J. Finley, Thukydides σελ. 283 κ.ε.

ὑπῆρξεν ἐνδεικτικὸν τῆς προνοίας τοῦ Περικλέους περὶ ἐπιτυχίας ἐν τῷ πολέμῳ ὑπὸ τὰς ἀνωτέρω διαγραφείσας προϋποθέσεις. Συνεπῶς ἡ ἀποτυχία δὲν ὀφείλεται εἰς αὐτόν.

Ἐναντι τῶν ἀναξίων τούτων διαδόχων τοῦ Περικλέους πολιτικῶν ἴσταται κατὰ τὸν Θουκυδίδην ἡ μορφή ἐκείνου. Ἦτο οὗτος δυνατὸς διὰ τὴν πρὸς αὐτόν ὡς ἐκ τῆς προσωπικότητος αὐτοῦ ἐκτίμησιν τοῦ λαοῦ καὶ τὴν σύνεσιν, ἀδέκαστος χαρακτήρ, συγκρατῶν τὸ πλῆθος καὶ δὴ δι' ἐλευθέρου τρόπου καὶ μὴ δεσμεύων τοῦτο, ἄγων αὐτὸς τὸ πλῆθος μὴ ἀγόμενος δὲ ὑπ' αὐτοῦ, ὡς ἐξαίρει ὁ Θουκυδίδης (II 65). Διότι δὲν ἐστήριζε τὴν δύναμιν αὐτοῦ ἐπὶ μὴ προσηκόντων, ὥστε νὰ ἀναγκάζεται, νὰ ὁμιλῇ πρὸς εὐχαρίστησιν τοῦ πλῆθους, ὡς ἔπραττον οἱ μετ' αὐτοῦ πολιτικοὶ δημαγωγοί. Τὸναντίον ἡδύνατο καὶ μετ' ὀργῆς νὰ ἀντείπῃ πρὸς τὸ πλῆθος. Ἐγνώριζεν ἐν τῇ μεταχειρίσει αὐτοῦ νὰ τηρῇ τὸ ὀρθὸν μέτρον καὶ τὴν ἀναγκαίαν ἰσορροπίαν, τοὺς μὲν ἀλαζονευομένους καταπλήσων, ὥστε νὰ κατέχωνται ὑπὸ φόβου, τοὺς δὲ ἀλόγως καταλαμβανομένους ὑπὸ τούτου ἐπαναφέρων καὶ πάλιν εἰς τὸ θαρσεῖν.

Καὶ ὁ κωμικὸς Εὐπόλις ἐν τῇ προμνημονευθείσῃ κωμῶδιᾳ αὐτοῦ «Δῆμοι» λέγει περὶ τῆς πειθοῦς τοῦ Περικλέους τὰ ἐξῆς λίαν χαρακτηριστικά:

Ταχὺν λέγεις μὲν, πρὸς δὲ γ' αὐτοῦ τῷ τάχει
 Πειθῶ τις ἐπεκάθιζεν ἐπὶ τοῖς χεῖλεσιν'
 Οὕτως ἐκίλει, καὶ μόνος τῶν ρητόρων
 τὸ κέντρον ἐγκατέλειπε τοῖς ἀκροωμένοις.

Ὡς κατακλείς τοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ Περικλέους εἶναι ἡ περίφημος ἐπιγραμματικὴ διατύπωσις τοῦ Θουκυδίδου «ἐγίνετό τε λόγῳ μὲν δημοκρατία, ἔργῳ δὲ ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἀρχή». Ὁ τῷ ὄντι πρῶτος ἀνὴρ τοῦ Θουκυδίδου εἶναι τοιοῦτος, οἷον διεγράψαμεν τοῦτον ἀνωτέρω, ὁ ἔχων δηλονότι τὰς ἀρετὰς λόγῳ καὶ ἔργῳ ἐκδηλουμένας μετὰ τῆς προσωπικῆς παρὰ τοῦ πλῆθους ἐκτίμησεως. Ἡ ἔννοια τοῦ πρώτου ἀνδρὸς εἶναι ἐκείνη, δι' ἧς ὁ Περικλῆς ἐπέτυχεν νὰ κυριαρχήσῃ τοῦ πλῆθους καὶ νὰ δώσῃ εἰς τὴν πολιτείαν τὴν ὀρθὴν ἔννοιαν τῆς δημοκρατίας. Ὡς ἀναλύων τὴν ἔννοιαν ταύτην ὁ Θουκυδίδης ἐν τῷ Ἐπιταφίῳ συναφῶς τονίζει, δημοκρατία εἶναι ἡ πολιτεία ἢ οἰκοῦσα μὲν ἐς πλείονας, ἀλλ' ἐν ἧ ἡ ἰσονομία διὰ πάντας τοὺς πολίτας ἐπικρατεῖ ὡς πρὸς τὰς ἰδίας αὐτῶν διαφοράς, ἡ δὲ ἀξίωσις, τὰ προσωπικὰ δηλονότι προσόντα, παρέχουσιν εἰς τὸν ἄρχοντα τὴν ὑπόληψιν παρὰ τῷ λαῷ, ὥστε νὰ προτιμᾶται εἰς τὴν ἀρχὴν βάσει τῆς ἀρετῆς αὐτοῦ, οὐχὶ δὲ βάσει ἄλλων κριτηρίων οἷον τοῦ πλοῦτου, τῆς καταγωγῆς ἢ τῆς εἰς ἣν ἀνήκει τάξεως. Οὕτω ἡ δημοκρατία ἀποκτᾶ πρὸς τὴν ἰσονομίαν καὶ ἀριστοκρατικὸν χαρακτήρα. Ὁμοίως ὁ Πλούταρχος ὁμιλῶν περὶ τῆς Πολιτείας τοῦ Περικλέους χαρα-

κτηρίζει ταύτην ὡς ἀριστοκρατικὴν*.

Ὁ Θουκυδίδης διαγράφει οὕτω τὸν Περικλέα ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ ὡς τὸν ιδεώδη ἄρχοντα. Τὸ πρόβλημα τοῦ ιδεώδους ἄρχοντος καὶ τῆς ιδεώδους πολιτείας ἀψηχόλησαν τὸν Θουκυδίδην, ὡς ἀψηχόλησε τοῦτο πλείστους διανοομένους, φιλοσόφους, ποιητὰς καὶ ἄλλους συγγραφεῖς τῶν πρὸ τῶν κλασσικῶν, τῶν συγχρόνων αὐτοῦ καὶ τῶν μετ' αὐτόν χρόνων. Ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Περικλέους εὗρεν ὁ Θουκυδίδης τὸν τύπον τοῦ ιδεώδους ἄρχοντος, ὡς ἀπετύπωσε τοῦτον καὶ ὁ Σοφοκλῆς ἐν τῇ μορφῇ τοῦ Κρέοντος καὶ τοῦ Οἰδίποδος, ὁ Αἰσχύλος ἐν τῇ μορφῇ τοῦ Ἀμφιαράου καὶ ὁ Εὐριπίδης ἐν τῇ μορφῇ τοῦ Θησέως. Ἐν τῇ πολιτείᾳ τῶν Ἀθηναίων εὗρεν ὁ Θουκυδίδης τὴν ιδεώδη πολιτείαν, ταύτην δ' ἐξῆρξεν ἐν τῷ Ἐπιταφίῳ, ὅστις συνήθως θεωρεῖται ὡς ὁ ἐπιτάφιος τῶν Ἀθηναίων. Ὡς ὅμως ἐν ἄλλῃ πραγματείᾳ ἀνελύσαμεν,** ἡ δημηγορία αὕτη δὲν ἔχει μόνον τοιοῦτον χαρακτήρα. Ἀποτελεῖ αὕτη παρὰ τὸν ὕμνον τῶν Ἀθηναίων καὶ τῆς πολιτιστικῆς αὐτῶν πρὸ παντὸς δυνάμεως, διαγραφὴν καὶ ἀνάπτυξιν μιᾶς ιδεώδους πολιτείας, οἷαν ἀνεζήτουν οἱ Ἕλληνες καὶ δὴ οἱ Ἀθηναῖοι, κατὰ τοὺς χρόνους τῆς σοφιστικῆς κινήσεως, τῆς κυριαρχούσης κατὰ τὸ β' ἡμισίον τοῦ 5 αἰ. π.Χ.

Οὕτω τὸ ἱστορικὸν ἔργον τοῦ Θουκυδίδου ἐν τῇ διαγραφῇ τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας καὶ τοῦ δημιουργοῦ τοῦ μεγαλείου τῶν Ἀθηναίων μεγάλου πολιτικοῦ Περικλέους ἐκφεύγει τοῦ συνήθους χαρακτήρος τῶν ἱστορικῶν ἔργων. Δὲν σκοπεῖ τοῦτο νὰ δώσῃ τελείαν ἐξιστόρησιν τῆς πολιτείας ταύτης καὶ τοῦ ἡγέτου αὐτῆς. Σκοπεῖ νὰ δώσῃ μίαν συνολικὴν εἰκόνα, οἷαν ἐσχημάτισε ταύτην ὁ Θουκυδίδης μελετήσας τὰ πράγματα τῶν Ἀθηναίων καὶ τὸν πολιτικὸν αὐτῶν ἡγέτην τόσον πρὸ τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου ὅσον καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτοῦ. Πρὸ παντός, ἐξετίμησε τὸν Περικλέα, ὅτε ἐπανελθὼν ἐκ τῆς ἐξορίας ἡδύνατο βάσει τῶν ἐξελιξέων καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ «ἀξιολογωτάτου» τῶν πολέμων νὰ προσθλέψῃ πρὸς τὸ παρελθόν, δεκαετηρίδας ὄλας παλαιότερον. Τὸ παρελθόν, τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον συνεδουάζοντο ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτοῦ κρίσει περὶ τοῦ Περικλέους καὶ τῆς πόλεως τῶν Ἀθηναίων εἰς τρόπον, ὥστε οὗτος ἡδυνήθη ταῦτα νὰ ἴδῃ ὡς στοιχεῖα ἐνὸς ἐνιαίου συνόλου. Οὕτω δ' ἐξετίμησεν ἔτι μᾶλλον τὴν ἔννοιαν καὶ τὴν ἀξίαν τῆς πόλεως τῶν Ἀθηναίων καὶ τοῦ δημιουργοῦ τοῦ μεγαλείου αὐτῶν.

Δρ Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΙΣ

* (Βλ. Πλουτ. Περικλ. IX Θουκυδίδης ἀριστοκρατικὴν τινὰ τὴν τοῦ Περικλέους ὑπογράφει πολιτείαν, λόγῳ μὲν οὕσαν δημοκρατίαν, ἔργῳ δὲ ὑπὸ τοῦ πρώτου ἀνδρὸς ἀρχήν).

** Βλ. Ὁ Ἐπιτάφιος τοῦ Περικλέους καὶ αἱ ἐν αὐτῷ πολιτικαὶ σκέψεις τοῦ Θουκυδίδου, Λευκωσία 1950.

β) ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΕΝΟΣ ΧΩΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΟΥ.

«ἀγῶσι μὲν γε καὶ θυσίαις διετησίοις νομίζοντες ἰδίαις δὲ κατασκευαῖς εὐπρεπέσιν».

(Θουκυδ. II 38,1).

Τὸ χωρίον τοῦτο τὸ Θουκυδίδου, ἐν ᾧ ὁ ἱστορικός ἀναφέρεται εἰς τὰς δημοσίας ἐκδηλώσεις τῶν Ἀθηναίων καὶ τὴν ἰδιωτικὴν αὐτῶν ζωὴν ὡς παραλλήλως καὶ ἁρμονικῶς συνυφασμένην πρὸς τὴν δημοσίαν ἀπετέλεσε τὸ ἀντικείμενον πολλῶν εἰκασιῶν καὶ εἰσηγήσεων. Πάντως οἱ ἑρμηνευταὶ προσέκρουσαν εἰς τὸ ὅτι ὁ Θουκυδίδης ὁμιλῶν περὶ τῶν ἰδίων κατασκευῶν οὐδεμίαν μνείαν ποιεῖται τῶν δημοσίων κατασκευῶν ἢ ἱερῶν, δι' ἃ διεκρίνετο κατ' ἐξοχὴν ἢ πόλιν τῶν Ἀθηναίων. Οὕτω οἱ J. Classen — J. Steup ἐν τῇ γνωστῇ ἐκδόσει τοῦ Θουκυδίδου (II 96) ¹⁾ ἀναφερόμενοι εἰς μελέτην τοῦ W. Schmid (Rh. Mus 43, 629 ff) εὐρίσκουσι δίκαιον εἰς αὐτὸν προσκροσάσθαι εἰς τὸ ὅτι δὲν γίνεται μνεία ἐνταῦθα τῶν δημοσίων μεγαλοπρεπῶν οἰκοδομημάτων τῶν Ἀθηναίων καὶ θεωροῦσιν ὅτι τὸ κείμενον ἔχει παραδοθῆ ἑλλειπῶς. Οἱ Classen — Steup δὲν ἀποδέχονται μὲν τὴν εἰσηγήσιν τοῦ W. Schmid πρὸς διόρθωσιν διὰ τοῦ ἱεροῦ δὲ καὶ κατασκευαῖς ὡς λίαν τολμηράν, ἀλλὰ προτείνουσιν ὡς πιθανὴν τὴν συμπλήρωσιν διὰ τοῦ καὶ δημοσίαις πρὸ τοῦ κατασκευαῖς. Οὕτω τὸ ὅλον χωρίον θὰ εἶχεν: ἰδίαις δὲ (καὶ δημοσίαις) κατασκευαῖς εὐπρεπέσιν, ὧν καθ' ἡμέραν ἢ τέρψιν τὸ λυπηρὸν ἐκπλήσσει. Ὁμοίως καὶ ὁ Ἰ. Κακριδῆς ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Ἐπιταφίου ²⁾ παρατηρεῖ (38,1) ὅτι «ἀπὸ ἀπροσεξία στὴν ἀντιγραφή ἔχει λείψει ἀπὸ τὰ χειρόγραφα ἢ φράση πού θὰ μιλοῦσε γιὰ τὰ δημόσια οἰκοδομήματα, ναοὺς κτλ.» Τὴν αὐτὴν ἀποψιν ὑποστηρίζει ἐκτενέστερον ὁ Κακριδῆς εἰς τὰ ἑρμηνευτικὰ σχόλια αὐτοῦ ³⁾ καὶ καταλήγει ἀναφερόμενος εἰς τὰς ἀνωτέρω παρατεθείσας προτάσεις συμπληρώσεως τοῦ κειμένου εἰς τὸ συμπέρασμα: «Ὅπως καὶ νὰ ἐγίνετο ἡ βλάβη, τὸ πιο πιθανὸ εἶναι, πως ἔχουμε παραφθορὰ τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου ἐδῶ, ὅχι παράλειψη ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἱστορικό». Ὁ Κ. Γεωργούλης προτείνει τὴν διόρθωσιν εἰς ἐς αἰδίων ⁴⁾. Ἀντιθέτως ὁ E. C. Marchant

1) Thukydides erklärt von J. Classen, Fünfte Auflage bearbeitet von J. Steup, Berlin 1914.

2) Βλ. Ἰ. Θ. Κακριδῆ, Περικλέους Ἐπιτάφιος, Θεσσαλονίκη 1937.

3) Βλ. Ἰ. Θ. Κακριδῆ, Ἑρμηνευτικὰ σχόλια στὸν Ἐπιτάφιο τοῦ Θουκυδίδου σελ. 36.

4) Βλ. Περιοδικὸν Πλάτων Δ' (1952) σελ. 166 κ.έ.

εἰς οὐδεμίαν συμπλήρωσιν ἢ διόρθωσιν προβαίνει ἐν τῇ ἐκδόσει αὐτοῦ ⁵⁾.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰς προτεινομένας συμπληρώσεις, αὐταὶ ἀφορμῶνται ἐκ τῆς αὐτῆς ἀπόψεως, τῆς ἀνάγκης προσθήκης μιᾶς λέξεως, ἥτις νὰ δηλοῖ τὰ δημόσια οἰκοδομήματα. Τόσον ἢ πρότασις τοῦ W. Schmid περὶ διορθώσεως τῆς λέξεως ἰδίαις εἰς ἱεροῖς δὲ ὅσον καὶ ἡ τῶν Classen — Steup διὰ τῆς προσθήκης δημοσίαις πρὸ τοῦ κατασκευαῖς στηρίζονται ἐπὶ παραλλήλων ἐκφράσεων, αἵτινες ἀπαντῶσι παρ' αὐτῶ τούτῳ τῷ Θουκυδίδη ⁶⁾, ἀποδίδουσι δὲ καλῶς τὸ νόημα τῆς ὑποστηριζομένης ἀπόψεως.

Πρὶν ἢ ὁμως ἀναζητηθῆ οἰαδήποτε συμπλήρωσις ἢ διόρθωσις, εἶναι ὀρθὸν νὰ ἐξετασθῆ, ἂν αὕτη εἶναι ἀναγκαία ἐκ τοῦ κειμένου. Ὁ Θουκυδίδης ἔρχεται ἐν τῇ παραγράφῳ 38,1 νὰ ὁμιλήσῃ περὶ ἀναπαύσεως ἐκ τῶν πόνων καὶ τῆς λύπης, ἀφ' οὗ ὁμιλήσῃ προηγουμένως ἐν τῇ παραγράφῳ 37 περὶ τῆς πολιτείας καὶ τῶν νόμων. Ἐν τῇ 37 ταύτῃ παραγράφῳ ἀνεφέρθη εἰς τὸν ἁρμονικὸν συνδυασμὸν τῶν δημοσίων καὶ τῶν ἰδίων τρόπων ζωῆς τῶν Ἀθηναίων ὡς χαρακτηριστικὸν τῆς ζωῆς αὐτῶν κατ' ἀντιδιαστολήν πρὸς τὴν ζωὴν τῶν Λακεδαιμονίων. Τὸ πνεῦμα τοῦτο διέπει τὸν ὅλον Ἐπιτάφιον. Οὕτω, ἐν ᾧ ὁμιλήσῃ ἐν τῇ 37 παραγράφῳ περὶ τοῦ χαρακτήρος τῆς τῶν ὄνομα καλουμένης δημοκρατίας, περιέλαβεν ἐν τῇ ἀναλύσει ταύτης καὶ τὴν ἰδίαν θέσιν τῶν πολιτῶν ἔναντι τῶν νόμων: «Καὶ ὄνομα μὲν διὰ τὸ μὴ ἐς ὀλίγους, ἀλλ' ἐς πλείονας οἰκεῖν δημοκρατία κέκληται, μέτεστι δὲ κατὰ μὲν τοὺς νόμους πρὸς τὰ ἴδια διάφορα πᾶσι τὸ ἴσον». Καὶ κατωτέρω ἐν τῇ αὐτῇ παραγράφῳ «Ἐλευθέρως δὲ τὰ τε πρὸς τὸ κοινὸν πολιτεύομεν καὶ ἐς τὴν πρὸς ἀλλήλους τῶν καθ' ἡμέραν ἐπιτηδευμάτων ὑποψίαν, οὐ δι' ὀργῆς τὸν πέλας, εἰ καθ' ἡδονὴν τι δρᾷ, ἔχοντες».

Αἱ ἐν τῇ 37 παραγράφῳ προβαλλόμεναι ἀπαιτήσεις παρὰ τῶν Ἀθηναίων διὰ τὴν δημοσίαν καὶ τὴν ἰδίαν αὐτῶν ζωὴν εἶναι τοιαῦτα, ὥστε νὰ ἐδημιουργεῖτο ἡ ἐντύπωσις ὅτι παρ' αὐτοῖς μόνον καθήκοντα πρὸς ἐκτέλεσιν ὑπάρχουσι. Πρὸς διασκέδασιν τῆς τοιαύτης ἐσφαλμένης ἀπόψεως ἔρχεται ἀμέσως ὁ ἱστορικός ἐν τῇ ἐπομένῃ 38 παραγράφῳ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ τρόπου, δι' οὗ ἢ μονόπλευρος ζωὴ ἀπομακρύνεται καὶ ἀποκαθίσταται ἢ δέουσα ἰσορροπία ἐν αὐτῇ διὰ τῆς ἀναπαύσεως ἐκ τῶν πόνων, ἥτις κατ' ἐξοχὴν ἀποβλέπει εἰς τὴν ἱκανοποίησιν τοῦ πνεύματος. Διὰ τοῦτο λέγει: τῇ γνώμῃ ἐπορισάμεθα. Οἱ τρόποι πραγματοποίησης εἶναι ὡς ἀμέσως κατωτέρω ὁ ἱστορικός ἀναφέρει οἱ ἀγῶνες καὶ αἱ θυσίαι. Εἶναι γνωστὸν, ποῖαν πάντα ταῦτα ἐπίδρασιν ἤσκουν

5) Βλ. Thucydides, Book II σελ. 41 edited by E. C. Marchant, London 1951.

6) Βλ. Classen-Steup ἔ.δ., Ἰ. Θ. Κακριδῆ, Ἑρμηνευτικὰ σχόλια ἔ.δ.

ἐπὶ τῆς ζωῆς τῶν Ἀθηναίων καὶ πόσον διακατεῖχον ταύτην⁷⁾. Ἄλλὰ τὸ θέμα εἶναι, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Κακριδῆς⁸⁾, οὐχὶ θέμα θρησκευτικῆς πίστεως τοῦ ἱστορικοῦ, ἀλλὰ τὸ πῶς ὁ πολίτης ἀπαλλάσσεται τῶν πόνων διὰ τῆς ἐξωτερικῆς λαμπρότητος τῶν ἐορτῶν καὶ τῶν θυσιῶν⁹⁾. Ἐὰν τοῦτο οὕτως ἔχη, ἡ μνεῖα ἐν τοῖς ἐπομένοις τῶν ἱερῶν, ὡς προτείνει ὁ Schmid, δὲν θὰ εἶχε θέσιν. Διότι ταῦτα θὰ μετέφερον τὴν σκέψιν εἰς τὸ θεῖον καὶ τὴν ἐσωτερικὴν λαμπρότητα τῶν θυσιῶν καὶ τῶν ἀγῶνων, ἧτις δὲν ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα τὸν ἱστορικόν, ὅσον ἐνδιαφέρει αὐτὸν ὁ πολίτης, ὅστις χρησιμοποιοῖ πάντα ταῦτα μόνον πρὸς ἀπαλλαγὴν ἐκ τῶν ὑπερβολικῶν ἀπαιτήσεων καὶ ὑποχρεώσεων, ἃς προβάλλει πρὸ αὐτοῦ ἡ δημοσία ζωὴ. Ἄλλὰ καὶ ἡ μνεῖα τῶν δημοσίων κατασκευῶν οὐδεμίαν θέσιν θὰ εἶχεν ἐνταῦθα. Ἄν ἐπρόκειτο νὰ μνημονεύσῃ ὁ Θουκυδίδης ταύτας διὰ τὴν ἐσωτερικὴν αὐτῶν λαμπρότητα καὶ μόνον ὡς μαρτυρούσας τὴν ἐκτίμησιν τῶν Ἀθηναίων πρὸς τὸ καλὸν καὶ τὴν τέχνην, ὡς καὶ τὴν διάθεσιν μεγάλων χρηματικῶν ποσῶν δι' αὐτάς, ἐπεφυλάχθη τοῦτο νὰ κάμῃ κατωτέρω ἐν τῇ 40 παραγράφῳ μετὰ τὴν ἔξαρσιν τῶν διαφορῶν, αἵτινες παρουσιάζονται μετὰ τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν Λακεδαιμονίων ὡς πρὸς τὴν πολεμικὴν τέχνην καὶ παιδείαν, ἔνθα λέγει: «Φιλοκαλοῦμεν τε γὰρ μετ' εὐτελείας... πλοῦτῳ τε ἔργου μᾶλλον καιρῷ ἢ λόγου κόμπῳ χρώμεθα». Διὰ τούτων τῶν λόγων ἀναφέρεται ὁ ἱστορικὸς εἰς τὴν ἐξωτερικὴν καὶ τὴν ἐσωτερικὴν λαμπρότητα τῶν μεγάλων καλλιτεχνικῶν δημιουργημάτων τῆς Ἀκροπόλεως καὶ ἄλλων ἐπὶ τῶν χρόνων τοῦ Περικλέους ἐν τῇ πόλει ἔργων.

Ὅτι ὅμως ἐνδιαφέρει τὸν Θουκυδίδην ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἀπαλλαγὴν τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν ἐκ τῶν πόνων ἐν παραγράφῳ 38, 1 εἶναι ἐκεῖνο, καθ' ὃ οὗτοι καθ' ἑξοχὴν διαφέρουσι τῶν Λακεδαιμονίων, ἧτοι αἱ ἴδιαι κατασκευαί. Ἄλλως τε καὶ παρὰ τοῖς Λακεδαιμονίοις καὶ τοῖς συμμάχοις αὐτῶν δὲν ἔλειπον αἱ δημοσῖαι κατασκευαί. Αὗται ὅμως ἰδρύοντο παρ' αὐτοῖς οὐχὶ πρὸς ἐπίδειξιν ἐξωτερικῆς λαμπρότητος, ἀλλὰ μόνον ὡς μέσα ἐκφράσεως τῆς πίστεως αὐτῶν. Ὁ Θουκυδίδης δὲν βλέπει ταύτας ἐνταῦθα ὑπὸ τὴν θρησκευτικὴν, ἀλλὰ μόνον ὑπὸ τὴν ἐξωτερικὴν αὐτῶν ἔννοιαν. Διότι περισσότερο ἐνδιαφέρει τοῦτον ὁ τρόπος, καθ' ὃν ὁ Ἀθηναῖος πολίτης ἀπαλλάσσει τὸ πνεῦμα αὐτοῦ ἐκ τῶν καθ' ἡμέραν ἐπιτηδευμάτων καὶ ὑποχρεώσεων. Οὗτος συνίσταται εἰς τοὺς ἀγῶνας καὶ τὰς θυσίας ἀφ' ἑνός, ὅσον ἀφορᾷ

7) Βλ. Ἰ. Θ. Κακριδῆ, Ἑρμηνευτικὰ σχόλια, σελ. 35, ἔνθα καὶ τὰ σχετικὰ χωρία ἐξ ἀρχαίων συγγραφέων παρατίθενται.

8) ἔ.ἀ. σελ. 37.

9) Περὶ τῶν ἀττικῶν ἐορτῶν βλ. τὸ σπουδαῖον ἔργον τοῦ L. Deubner, Attische Feste, Berlin 1956.

δημοσίας ἐκδηλώσεις, καὶ τὰς εὐπρεπεῖς ἰδίας κατασκευάς, ὅσον ἀφορᾷ τὰς ἰδίας ἐκδηλώσεις καὶ τρόπους ζωῆς. Μὴ λησμονῶμεν ἄλλως τε ὅτι διὰ τῆς λέξεως κατασκευὴ νοεῖται κυρίως ἡ ἐσωτερικὴ διαρρύθμισις τῶν οἰκῶν¹⁰⁾ περὶ τῆς πολυτελοῦς μορφῆς τῶν ὁποίων ὁμιλεῖ ὁ αὐτὸς ἱστορικὸς ἐν τῷ χαρακτηρισμῷ τοῦ Περικλέους (II 65, 2). Ἐξωτερικῶς αἱ οἰκίαι τῶν Ἀθηναίων δὲν διεκρίνοντο τῶν τῶν λοιπῶν Ἑλλήνων. Πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν διαρρύθμισιν τῶν οἰκῶν κυρίως εἶναι διάφοροι οἱ τρόποι τῆς ζωῆς τῶν Λακεδαιμονίων. Ἡ τέρψις τῶν Ἀθηναίων προέρχεται ἐκ τῆς καθ' ἡμέραν θεᾶς καὶ χρήσεως τῶν ἰδίων κατασκευῶν. Αὕτη εἶναι ἡ ἐκπλήττουσα τὸ λυπηρόν, ὅπερ εἶναι δυνατὸν νὰ προκύψῃ ἐκ τῆς δημοσίας ζωῆς τῶν πολιτῶν. Διὰ τοῦτο ἐξαίρει ὁ ἱστορικὸς ἐν τῇ παραγράφῳ ταύτῃ μίαν οὐσιωδεστάτην διαφορὰν τῶν Ἀθηναίων¹¹⁾ ἀπὸ τῶν Λακεδαιμονίων καὶ τῶν λοιπῶν Ἑλλήνων συνισταμένην εἰς τὰς ἰδίας κατασκευάς. Ἡ μνεῖα ταυτοχρόνως τῶν δημοσίων κατασκευῶν, ὡς ὑπεστηρίχθη ὑπὸ τῶν Classen — Steup, ἐφ' ὅσον ἡ λέξις κατασκευὴ δηλοῖ οὐχὶ μᾶλλον τὴν ἐξωτερικὴν λαμπρότητα, ἀλλὰ τὴν ἐσωτερικὴν διαρρύθμισιν τοῦ οἴκου, δὲν θὰ ἐξυπηρετεῖ τὸν τοιοῦτον αὐτοῦ σκοπόν.

Οὕτω κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἐκτεθέντα καταλήγομεν εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ κείμενον καλῶς παρεδόθη καὶ οὐδεμία διόρθωσις ἢ συμπλήρωσις αὐτοῦ εἶναι ἀναγκαῖα διὰ τοῦ ἱεροῦ δὲ ἢ δημοσίας, ὡς αἱ διάφοροι προτάσεις τῶν ἐρμηνευτῶν τοῦ Θουκυδίδου.

Δρ Κ. ΣΠΥΡΙΔΑΚΙΣ

10) Πρὸβλ. Ἰ. Θ. Κακριδῆ ἔ.ἀ. σελ. 35, ὅστις παραπέμπει εἰς τὴν διάκρισιν μετὰ τὴν κατασκευῶν καὶ οἰκοδομῶν τὴν ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου γινομένην ἐν II 65, 2. Καλὰ κτήματα κατὰ τὴν ἰδίαν οἰκοδομίαν τε καὶ πολυτελείαν κατασκευαίς ἀπολωλεκότες. Ὅτι πρόκειται περὶ τῆς ἐσωτερικῆς διαρρύθμισις τῶν οἰκῶν καὶ οὐχὶ περὶ τῆς ἐξωτερικῆς αὐτῶν ἐμφανίσεως προκύπτει καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι οὐμοτομία ἐν Ἀθήναις δὲν ὑπῆρχε καὶ αἱ οἰκίαι ἐξωτερικῶς δὲν εἶχον καλὴν ἐμφάνισιν. Βλ. Ψ. Δικαίταρχον I καὶ οἱ ἐρρυσμοτομημένῃ... αἱ μὲν πολλαὶ τῶν οἰκῶν ἐὺτελείς, ὁλίγαὶ δὲ χροήσιμοι. Πρὸβλ. A. W. Gomme, A Historical Commentary on Thucydides, vol. II 116. Ἀντιθέτως ὁ κ. Κ. Γεωργούλης ἔ.ἀ. ὑποστηρίζει ὅτι διὰ τῆς λέξεως κατασκευαί ἐννοοῦνται τὰ οἰκοδομήματα.

11) Ὁ Θουκυδίδης ὁμιλεῖ ἐν τῷ I βιβλίῳ περὶ τῆς ἀνεμιμένης διαίτης, τοῦ τρυφηλοῦ καὶ ἀβροδαίτου βίου τῶν Ἀθηναίων: Ἐν τοῖς πρώτοι δὲ Ἀθηναῖοι τὸν τε σίδηρον κατέθεντο καὶ ἀνεμιμένη τῇ διαίτῃ ἐπὶ τὸ τρυφερότερον μετέστησαν καὶ οἱ πρὸς βύτεροι αὐτοῖς τῶν εὐδαιμόνων διὰ τὸ ἀβροδαίαιτον οὐ πολλὸς χρόνος ἐπειδὴ χιτῶνάς τε λινοῦς ἐπάυσαντο φοροῦντες. Πρὸβλ. II 39 ἀνεμιμένως διαιτώμενοι.

Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Κύπρου

Τύπος ΖΑΒΑΛΛΗ, Λευκωσία.